

СУЧАСНА ПРОПАГАНДА ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКІ СТАНИ ДУШІ: ПСИХОАНАЛІТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА¹

Igor Romanov, Ph. D. з філософії, доцент, психолог, навчаючий психоаналітик
Українське психоаналітичне товариство (навчальна група Міжнародної психоаналітичної асоціації),
кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
філософського факультету
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Українське психоаналітичне товариство
м. Харків, Україна

CONTEMPORARY PROPAGANDA AND PROPAGANDISTIC STATES OF MIND: A PSYCHOANALYTIC VIEW

Igor Romanov, Ph. D. in Philosophy, Associate Professor, psychologist, training analyst
Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group),
Department of J. B. Shadt Theoretical and Practical Philosophy
of the Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Ukrainian Psychoanalytic Society
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9044-0186>
igromanov66@gmail.com

Вступ. В умовах війни, що триває, ми стикаємося з численними, іноді шокуючими свідченнями потужної сили пропаганди, свідченнями, які формують питання, на які має відповісти дослідник. Насамперед виникає питання, як путінська пропаганда виявилася настільки успішною та ефективною в російському суспільстві? Як ця пропаганда організована порівняно з класичними зразками і як їй вдалося за досить короткий проміжок часу мобілізувати російське суспільство, радикалізувати і розколоти його? (Loshak, 2022; Benvenuto, 2022a; Benvenuto, 2022b). Інше питання, що постає, це вплив путінської пропаганди на деякі групи західного суспільства та її цільова аудиторія в країнах Заходу та колективного Півдня. Чи сприяє цьому впливу явна або латентна ідеологія «путінізму», чи навпаки – розмитий, постмодерний характер сучасної пропаганди? І, нарешті, потрібно приділити увагу досить хаотичним прикладам української пропаганди та контрпропаганди. Наскільки ефективними можуть бути маніакальний тріумфалізм, гіперболізація ролі жертви чи стимуляція імпульсів помсти? Що можна використовувати для протидії ворожій пропаганді? Наскільки ефективною може бути альтернативна пропаганда іншого роду, тобто інформаційна війна, чи дійсною контрпропагандою можуть бути інформаційні стратегії, побудовані на пошуку правди та стимуляції критичного мислення? Ці питання створюють величезне поле для досліджень, де психоаналітична перспектива може сприяти зусиллям соціальних психологів, соціологів, політологів, а також багатьох інших дослідників пропаганди.

Мета статті. У своїй статті я хотів би перш за все окреслити предмет психоаналітичних досліджень пропаганди, навести деякі найбільш відомі приклади таких досліджень та їх здобутки. Далі я хочу більш детально зосередитися на більш вузькому питанні: що робить індивіда вразливим до впливу пропаганди? Який психічний стан «пропонує» пропаганду як індивідуальне рішення і рішення чого? У моїй статті під пропагандою маються на увазі не лише зовнішні форми заяв політичних лідерів чи дискурси засобів масової інформації, але й певні внутрішні пропагандистські «голоси», яким людина досить

часто не може протистояти або схильна сприймати з різним ступенем готовності.

Психоаналіз і дослідження пропаганди. Історично склалося, що розвиток психоаналізу збігається зі становленням сучасних засобів пропаганди. Ранні дослідження пропаганди великою мірою спиралися на відкриття психоаналізу, який на той час для багатьох мав вигляд найбільш розвиненої психологічної теорії (Lasswell, 1927). Родинні зв'язки З. Фрейда з автором фундаментальної роботи з пропаганди Е. Бернейсом навіть стали приводом для спекуляцій стосовно внеску психоаналізу в сучасні методи маніпуляції масовою свідомістю (Бернейс, 2023; Curtis, 2002). Але більш очевидною і аргументованою здається протилежна точка зору: з моменту свого виникнення як психотерапевтичної техніки та теорії несвідомого психоаналіз позиціонував себе як щось радикально протилежне пропагандистському впливу на людську свідомість і поведінку. У психотерапевтичній площині це стосується відмови Фрейда від техніки гіпнотичного навіювання, що зафіксована в «Дослідженнях істерії» (Breuer & Freud, 1896). Щодо соціальних процесів, то ми можемо знайти детальний фрейдівський аналіз «гіпнотичного» впливу лідера на «масу» (інакше кажучи – сили пропаганди) у роботі «Масова психологія та аналіз Я» (Freud, 1921). Свого часу цей аналіз надихнув соціолога та філософа Т. Адорно на дослідження патернів пропаганди діячів Третього рейху та їх копіювання фашистськими лідерами у США (Adorno, 1951; Adorno, 1950). Його розвиток ідей Фрейда стосовно різних модусів ідентифікації в групах (що передувала ідеї проєктивної та інтроєктивної ідентифікації), опис необхідності повторення та ритуальної дії для розвіювання сумління (що також було описано раніше Р. Мані-Кьорлом як «пропагандистське рондо» чи «болеро»; див. Money-Kyrle, 1941), ідея вождя як «великого малого чоловіка» – ці та багато інших ідей і спостережень зберігають свою актуальність і сьогодні. Також саме Адорно максимально ясно висловив ідею про протилежність психоаналізу та пропаганди (детальніше про це – далі в статті).

У роки Другої світової війни та ті, що передували їй, багато відомих психоаналітиків працювали над аналізом німецької пропаганди та розробляли методи протидії їй. Серед найбільш впливових авторів можна назвати

¹ Скорочена версія цієї статті була представлена як онлайн-доповідь на 4-й «Зустрічі друзів Українського психоаналітичного товариства» 03.07.2022 та опублікована шведською мовою в журналі «Divan» (Romanov, 2022).

вже згаданого Р. Мані-Кьорла, Е. Кріса (який сумісно з Х. Шпесером і мистецтвознавцем Е. Гомбріхом працював на британському радіо над детальним аналізом німецької пропаганди) (Kris & Speier, 1944; Gombrich, 1939), Н. Лейтеса (який виконував аналогічну роботу для американських think tanks) (Leites, 1977). Трохи осторонь від цього тренду розвивалася робота в напрямі «інформаційних операцій», часом у жанрі «чорної пропаганди», дезінформації та інших засобів інформаційної війни, до якої також долучалися деякі психоаналітики (Pomerantsev, 2024).

Важливим напрямом розвідок психоаналітиків, особливо після завершення Другої світової війни, стало місце пропаганди в сучасному суспільстві та зміна її форм. Ці дослідження розгорталися в загальному руслі досліджень загрози тоталітаризму й ідей виховання «демократичної особистості» (Shapiro, 2013; Money-Kyrle, 1951; Dics, 1973). Так, Н. Лейтес і Е. Кріс фіксували, що порівняно з Першою світовою війною пропаганда в часи Другої світової була менш емоційною, менш моралістичною і більш співвідносилася з фактами (Leites & Kris, 1977). Автори пояснювали це більшою індивідуалізацією західного суспільства, яке все ще потребує пропаганди як посередника між владою та індивідом, але стає більш критичним до її емоційного й моралістичного змісту. Цікаво порівняти це із сучасними змінами в засобах пропаганди – чи не повертається вона знов до цілковито емоційних аргументів і чому таке може відбуватись? Більшість сучасних соціальних досліджень доводять як посилення індивідуалізації західного суспільства, так і проникуючу присутність пропаганди в ньому (Bauman, 2013; Giddens, 1991; Auerbach & Castranovo, 2013; Baines, Nicholas & Snow, 2019). Безумовно, на тлі цього російська військова пропаганда різко відрізняється своєю примітивністю. Але чи не вказує таким чином вона деякі характеристики сучасної пропаганди як такої? Цікавим прикладом розминання змісту пропагандистських меседжів (а отже, і можливості критичної відповіді на них) є незавершена дискусія стосовно ідеологічного змісту так званого путінізму (Paul & Matthews, 2022; Snegovaya, Kimmage & McGlynn, 2023). Чи існує він взагалі як система взаємопов'язаних поглядів, яку можна виявити, аналізуючи тексти ідеологів (Sergeyev, 2022) або масову свідомість (Ergilayeva, 2022)? Чи вони самі по собі є проявами а-логічних, різноспрямованих пропагандистських меседжів? Потреба одночасно підтримувати імперську ностальгію в російському суспільстві й антиколоніальні інтенції глобального Півдня, відповідати запиту на соціальну справедливість і закликати до жертвованості заради державної величі, дегуманізувати ворогів і підтримувати ідею «єдиного народу» – усі ці різноспрямовані вектори роблять украй важкою екстракцію «сухого ідеологічного змісту», який повинна пропагувати пропаганда (робота «контент аналізу» та подібних йому методів, якою ретельно займалися дослідники класичних форм пропаганди й ідеології ХХ сторіччя (Lasswell & Kaplan 1952; Leites, 1952; Koenigsberg, 1975). Усе частіше сучасна пропаганда виявляється «пропагандою пропаганди» – «пожежним шлангом» альтернативних інтерпретацій, що виключає будь яке питання про існування реальності поза їх межами. У такому вигляді пропагандистські дискурси нагадують фрейдівську характеристику жарту й заперечення, коли одночасно присутні судження «цього не було», «це було інакше», «це було так, але вже стало інакше» (Freud, 1905; Freud, 1925). Заперечення або «заплющення очей» вочевидь є однією з головних цілей такої стратегії (Steiner, 1985; Romanov, 2023b). За такого стану речей раціональне судження неможливе і несвідомо перевага буде надаватися версії, більшою мірою відповідній принципу задоволення або «принципу константності» (тобто економії інтелектуальних зусиль), що достатньо легко конвертується в «принцип слідування авторитету».

Але ці риси сучасної пропаганди не роблять її дуже новою порівняно саме з тоталітарними формами. У цьому аспекті ми можемо багато чому повчитися на прикладі класичних досліджень. Навіть більше – сучасна пропаганда доводить, що суспільству навіть не потрібно обмежувати доступ громадян до інформації. Навпаки, потреба в тоталітарному підпорядкуванні може перекреслити будь-які можливості критичного сприйняття. Саме тому я вважаю потрібним приділити особливу увагу такому предмету психоаналітичних досліджень, як *пропагандистський стан душі* – особливий психічний стан, який робить індивіда схильним до заміни власного мислення пропагандистськими наративами.

Ідея «внутрішньої пропаганди». Підсумовуючи ідеї Р. Мані-Кьорла, Г. Розенфельда, Д. Мельцера та Дж. Стайнера, Р. Хіншелвуд пише: «Потреба підтримувати ідеалізацію деструктивної частини свідомості проявляється як своєрідна безперервна внутрішня пропагандистська війна за перемогу над особистістю. І вратами в цій війні є не тільки багатство емоційного життя, але особливо сама істина. Такі особистості виглядають адептами неправди або спотвореної правди – пропаганди... Пропаганда ілюструє це домінування, вивернуте навиворіт. Обман повинен ідеалізуватися як добро, смерть – як чудова, захоплююча... Хоча цей стан, який називають перверсивним, дійсно часто асоціюється із сексуальним збудженням, ця перверсія в основі своїй є перверсією істини... Потенціал для деструктивної (божевільної) частини особистості «захопити владу» існує у більшості людей, хоча загалом ця частина тримається на відстані. Однак, якщо вона екстерналізується в суспільстві (проектується) – або в політичному лідері, – це пояснює той історичний факт, що деякі культурні процеси можуть викликати у цілком звичайних людей таку відданість деструктивності, що вони створюють або пасивно терплять огидно свавільні соціальні та політичні системи. Репресивне суспільство починає давати шанс для внутрішнього деспотизму і божевілья – для тріумфу деструктивності над чесністю і життям» (Hinshelwood, 1994, с. 14).

Яку функцію виконують ці процеси ідеалізації деструктивності, викривленого сприйняття внутрішньої та зовнішньої реальності, «капітуляції» всієї особистості перед пропагандистською частиною самості чи зовнішньою системою, яка нівелює різноманіття та спотворює пошук істини? Думаю, тут буде доречно згадати аналіз нацистської пропаганди, зроблений Р. Мані-Кьорлом. Описавши те, що він назвав «пропагандистським болеро» у промовах Гітлера і Геббельса, повторюваний шаблон повідомлень на кшталт «Німеччина страждає», «інші спричинили це», «разом ми сильні» (+ «навіть якщо ми помremo»), Мані-Кьорл доходить такого цікавого висновку: «Нацистське красномовство, як я намагався його описати, здається, слідує шаблону або темі, яка є спільною для багатьох інших і на перший погляд зовсім несхожих видів пропаганди. Якщо розглядати пропаганду в несприятливому світлі, то вона часто здається методом індукування низки тимчасових психозів, що часто починаються з депресії і переходять через параною до стану манакального блаженства. Але вона також може розглядатися позитивно, як така, що має в певному сенсі лікувальний ефект, якщо вона застає об'єкт пропаганди в депресії і залишає його в стані не надто невірнізованого ентузіазму. В обох випадках фундаментальна закономірність, здається, часто однакова» (Money-Kyrle, 1941, с. 168).

Що це за хвороба, ліками від якої є пропаганда та прихильність до неї? Мані-Кьорл натякає на неї словом «депресія», і це співвідноситься з тим, що багато соціологів, економістів, політологів і психоаналітиків говорять про причини, що лежать в основі переходу до мегаломаніакальних і параноїдальних ідеологій у Німеччині після поразки в Першій світовій війні, і в Росії після розпаду

Радянського Союзу. Як зазначає Н. Темпл, «особи, які очолювали тоталітарні держави, мали здатність втілювати і представляти цей спосіб мислення, збуджувати і вести цілу націю в цьому напрямі й вивільняти деструктивні сили в окремих людях. Це розглядалося як ідеалізоване вирішення болісного депресивного стану, в якому може опинитися країна. У випадку як Німеччини, так і Росії цей порив від вразливої держави до всемогутньої, могутньої держави, що слідувала за тоталітарними лідерами, завдав нації навчитися в депресивний, реалістичний спосіб того, що потрібно зробити, щоб досягти одужання» (Templ, 2006, с. 110).

Схожі ідеї можна знайти в роботах О. Кернберга, В. Волкана та багатьох інших аналітиків, які вивчають соціальні процеси (Kernberg, 1998; Volkan, 2021). Це, безумовно, вказує на важливий аспект. Однак не менш важливо, на мою думку, усвідомлювати, що пропагандист, як внутрішній, так і зовнішній, буде схильний перебільшувати страждання, щоб «продати» свій рецепт порятунку. Для цього він також знайде у своєму розпорядженні механізм зворотної дії (*Nachträglichkeit, apres-coup*), який здатен надати травматичного або, навпаки, захисного сенсу подіям або об'єктам заднім числом. Вважаю, що ми були безпосередніми свідками цього процесу конструювання образу «катастрофічних 90-х» російською пропагандою.

Щодо «лікувального ефекту» пропаганди, то тут важливо згадати ідею Т. Адорно про протилежний вплив психоаналізу та пропаганди. У своєму блискучому аналізі нацистської пропаганди Т. Адорно пише: «Для Фрейда поняття психології по суті є негативним. Він визначає сферу психології пануванням несвідомого і постулює, що те, що є ід, має стати его. Звільнення людини від гетерономного правління її несвідомого було б рівнозначним скасуванню її «психології». Фашизм сприяє цьому скасуванню в протилежному сенсі через увічнення залежності замість реалізації потенційної свободи, через експропріацію несвідомого соціальним контролем замість того, щоб змусити суб'єктів усвідомлювати своє несвідоме» (Adorno, 1951, с. 136).

Ідея Т. Адорно про те, що пропаганда і психоаналіз мають протилежні напрями, нагадує аналогічні міркування Н. Лейтеса та Е. Кріса про протиставлення тоталітарних і демократичних форм пропаганди (Leites, Kris, 1977). Автори стверджують, що останній лідер відіграє роль его, а не суперего, слугує взірцем і покращує розуміння реальності. Важливо зазначити, що йдеться не лише про інформування про зовнішню реальність, а й про розуміння внутрішньої, психічної реальності.² Саме тому в іншій своїй роботі, присвяченій подоланню нацистського минулого, Т. Адорно писав про важливість психоаналізу в загальній освіті для сприяння розумінню механізмів: «А пропаганда, раціональна маніпуляція ірраціональним – це прерогатива тоталітаристів. Ті, хто чинить опір тоталітаристам, не повинні імітувати їх у такий спосіб, що лише

² Як приклад демократичної пропаганди Лейтес і Кріс використовують промови У. Черчіля. Стосовно контакту лідера з власною внутрішньою реальністю та внутрішньою реальністю його аудиторії наведу характеристику його стилю з роботи Е. Стора, присвяченої депресії Черчіля: «Без цих недоліків він був би щасливішою, більш звичайною, краще зрівноваженою та менш людяною людиною. Але якби він був стабільною та зрівноваженою людиною, він ніколи не міг би надихнути націю. У 1940 році, коли всі шанси були проти Британії, лідер тверезого судження міг би дійти висновку, що з нами покінено. Політичні лідери звикли до лицемірства. Навіть коли поразка на виборах буде неминучою або політика, яку вони підтримують, виявиться марною, вони до одинадцяті години продовжуватимуть видавати повідомлення надії своїм прихильникам. У 1940 році будь-який політичний лідер міг би спробувати згуртувати Британію сміливими словами, хоча його серце було б сповнене відчаєм. Але тільки людина, яка пізнала і зіткнулася з відчаєм у собі, могла нести переконання в таку мить. Лише людина, яка знала, що таке помітити пробіск надії в безвихідній ситуації, чия сміливість була поза межами розуму і чий агресивний дух палав у своїй люті, коли він був стиснутий і оточений ворогами, могла надати емоційної реальності словам непокори, які згуртували та підтримали нас у гірше літо 1940 року. Черчіль був такою людиною; і саме тому, що все своє життя він вів боротьбу з власним відчаєм, він міг донести іншим, що відчай можна подолати» (Stott, 1989, с. 5).

зробить собі ведмежу послугу. Панегірики євреям, які ізолюють їх як групу, вже дають старт антисемітизму... Що стосується бажання боротися з антисемітизмом в окремих суб'єктах, то не варто очікувати занадто багато від звернення до фактів, які антисеміти найчастіше або не визнають, або нейтралізують, розглядаючи їх як винятки. Натомість слід застосовувати аргументацію безпосередньо до суб'єктів, до яких ми звертаємося. Вони повинні усвідомлювати механізми, які викликають расові упередження в них самих. Опрацювання минулого, що розуміється як просвітництво, по суті, є таким поворотом до суб'єкта, зміцненням його самосвідомості, а отже, і його самості. Це слід поєднувати зі знанням тих небагатьох стійких пропагандистських прийомів, які пристосовані саме до тих психологічних схильностей, які, як ми повинні припускати, присутні в людині. Оскільки ці прийоми фіксовані й обмежені в кількості, не існує надзвичайних труднощів у тому, щоб виокремити їх, зробити відомими і використати як своєрідну вакцину» (Адорно, 1959, с. 101).

Клінічний приклад. Як ілюстрацію до цих ментальних механізмів, я хотів би представити клінічну вивірку. Оскільки я відчуваю певні обмеження щодо представлення випадку з моєї поточної клінічної практики, я хотів би навести досить давній випадок. Фактична інформація про пацієнтку дещо змінена для збереження конфіденційності.

Це випадок пацієнтки Л., яка почала проходити в мене аналіз, коли їй було понад 50 років. Аналіз тривав десять років. Тема політичних поглядів Л. рідко з'являлася в нашій роботі, але в контексті нашої сьогоденної теми вони здаються досить неординарними. Л. народилася в українському селі в післявоєнний період. Вона була пізньою дитиною, тому добре пам'ятала розповіді батьків про війну, репресії та голодомор. У дорослому віці, за радянських часів, пацієнтка спілкувалася з молодими інтелектуалами, середовище яких мало дещо націоналістичний відтінок. Але на момент початку нашої роботи вона, як і більшість друзів її юності, відчувала ностальгію за радянськими часами та символами, ідеалізувала Росію та інші країни колишнього СРСР, які все ще зберігали риси минулого, які були їй близькі, і так само підозріло ставилася до руху України на Захід. У мирні часи ця позиція була досить м'якою і не заважала Л. критично ставитися до сьогодення і минулого, але в часи суспільних негараздів недовіра переростала в паранюю, ностальгія поступалася місцем ідеалізації, хороші і погані об'єкти мінялися місцями та плуталися в доволі незвичних комбінаціях.

Наприклад, під час «помаранчевої революції» 2004 року, яка збіглася з більшими перервами в нашій аналітичній роботі, Л. відчувала тривогу катастрофічного рівня. Їй здавалося, що весь її життєвий устрій ось-ось зруйнується. Співаюча і танцююча молодь асоціювалася в неї з божевільною сексуальною оргією, Л. боялася побачити мене на трибуні, що підбадьорює протестувальників, повідомлення ліберальної преси вона інтерпретувала в руслі теорій змови. Вона була в захваті від злочинних лідерів попереднього режиму, а всі звинувачення в корупції спростовувала словами «добре, що в них багато грошей, дай їм Бог здоров'я!». Зазвичай Л. була досить сором'язливою і тривожною на аналітичних сесіях, але в розпал протестів вона трясла кулаками й вигукувала: «Яка я буду щаслива, коли їх нарешті розчавлять танками!» Вона сприймала цю передбачувану подію як факт, що не підлягає жодному сумніву, як неминучий результат, на який треба лише дочекатися.

Я вважаю, що психічний стан Л. у такі моменти підлаштовувався під пропагандистські заклики ззовні й певною мірою був похідним від роботи пропагандистської частини всередині неї самої. Цей голос звучав як голос керівника гестапо зі старого радянського фільму: «Нікому не можна довіряти; мені – можна». У світі, де правда і брехня помінялися місцями, а хаос, що насувається, загрожує малень-

ким острівцям стабільності, найбезпечнішим вибором здається союз із головним брехуном і *поганим хлопцем*.

Чому психіка Л. так добре «пристосувалася» до внутрішньої та зовнішньої пропаганди, відкривала двері на зустріч її спокусливим позовам? Вона шукала допомоги в аналізі, щоб впоратись із численними й різноманітними симптомами: депресіями, панічними атаками, сексуальними розладами, агорафобією тощо. В її історії було багато епізодів госпіталізації в психіатричні клініки, раз за разом її лікування включало все більш і більш жорсткі методи. На початку нашої роботи Л. сприймала аналіз виключно з параноїдальної перспективи – як експеримент над її мозком, машину для дослідження тощо. Коли ця параною відступила, Л. з тугою згадувала суворе психіатричне лікування, яке краще допомагало їй, ніж моє м'яке психоаналітичне розуміння. Це розщеплення з деякими модифікаціями збереглося протягом усієї нашої аналітичної роботи. У її снах та асоціаціях мої образи швидко змінювалися від Путіна до Чехова або від експериментатора / гіпнозизера до людини, співзвучної їй – тій, що розмовляє українською, любить тварин тощо. Кожна із цих крайнощів із часом почала м'якшати (експериментатор перетворився на редактора), а самі переходи відбувалися всередині аналітичної ситуації і пропонували простір для спостереження та дослідження. Але вони ніколи не зникали.

Рання історія Л. була сповнена травматичних розлук, коли батько замінив їй матір; за її словами, вона виросла «у нього за пазухою». Її батьки пережили втрату дітей і здавалися людьми, що мали власну травматичну історію. Л. часто була свідком запеклих сварок батьків, заснованих на взаємних ревнощах. Страх бути покинутою та екстремальні реакції на едипальне виключення стали стрижнем емоційного життя Л. Цикл повторюваних зрад і покидань в її історії нагадував фрейдівський «примус долі» (Freud, 1920).

Одна з історій Л. здалася мені особливо символічною. Під час аналізу вона кілька разів згадувала історію, яку вона десь прочитала: жінка викинула з балкона ключ від своєї квартири, щоб не бігти за чоловіком, який її покидає. Ця історія супроводжувала різні епізоди з життя Л., слугувала моделлю і явно відповідала тому, як вона сприймала наші стосунки. Коли я знову зустрівся з Л. через багато років після закінчення аналізу, вона розповіла мені дещо іншу її версію. Після закінчення нашої роботи Л. опинилася в лежачих смутку, вона часто перебирала в пам'яті старі образи, які були в неї стосовно мене. У деякі моменти їй здавалося, що вона не зможе пережити наше розставання, у такі моменти вона перед сном залишала ключ від свого будинку на вулиці, щоб люди могли зайти всередину, якщо з нею щось трапиться... Треба сказати, що певний символічний і навіть іронічний сенс цієї історії став очевидним для нас обох по ходу розповіді – незважаючи на дещо провокативний, звинувачувальний тон, Л. залишала ключ ззовні, щоб я або хтось інший міг її знайти. Наприкінці цієї розмови ми обидва широко посміхалися.

Повернемось трохи назад – чи є зв'язок між жінкою, яка замикається у власній квартирі, і тим, хто хоче розчавити танками бунтівну молодь? Я думаю, що цей зв'язок досить помітний для психоаналітика, його можна зрозуміти в контексті образів первісної сцени, переживання едипального виключення і різних реакцій на нього. Крім цього змісту тривоги Л., я вважаю важливим розглянути механізми, за допомогою яких вона намагалася впоратись із цими тривогами, часто з протилежним ефектом – посилюючи їх і загострюючи ситуацію. Серед цих механізмів домінувало розщеплення (батько, який замінює матір, проти батька-переслідувача, батька-зрадника, батька-садиста тощо) і спроби позбутися залежності шляхом її проєкції назовні й ідентифікації зі всемогутнім садистським об'єктом. Ця система представляла себе гарантом стабільності – якості, яку Л. цінувала найбільше. Але в умовах постійної недовіри існувала невідкладна потреба в доказі «жахів» життя поза її межами (як згадувала Н. Мандельштам, у сталінську епоху навіть інте-

лігенція вважала, що життя на Заході набагато жакливіше; див. Mandelstam, 1999). Історія та передісторія Л. містила багато травматичних подій, але її здатність до певної повторної травматизації заднім числом робила сприйняття будь-яких емоційних потрясінь божевільним і клаустрофобічним. У цьому контексті ідея бути під захистом впливового кримінального авторитета здавалася порядком, хоча й вимагала принести в жертву сприйняття реальності.

Деякі висновки. Як визначення пропаганди, так і методи її дослідження широко варіюються; її розглядають як розповсюджений механізм у сучасних суспільствах, цілком якого є більша згуртованість індивідуалізованого суспільства, стимуляція індивідів до підпорядкування груповим, національним і державним інтересам. Можна сказати, що питання пропаганди є результатом розвитку (та/або кризи) сучасних суспільств з їхніми процесами індивідуалізації та фрагментації.

Незважаючи на загальну схожість різних видів пропаганди, між ними існує багато відмінностей. Її цілі досягалися дуже по-різному в демократичних і тоталітарних суспільствах, під час Першої та Другої світових воєн, а сучасні форми все ще залишаються загадковим феноменом. Багато авторів намагаються описати сучасну російську пропаганду як суто психологічне маніпулятивне явище без будь-якого ідеологічного змісту (Pomerantzev, 2022), як позачасову колективну «фантазію про порятунок» (Volkan & Javakhishvili, 2022), як вираз імперського ресентименту і так далі – протиріччя цих інтерпретацій само по собі є важливою ознакою особливості цієї форми пропаганди. Вона може містити дуже різні ідеологічні меседжі – від націоналістичної ксенофобії до ідеї гуртування «братських» народів в єдиній імперії, від радянської ностальгії до антиколоніалізму. Вони також можуть бути спрямовані на різні групи реципієнтів усередині країни та за її межами. Але важко сьогодні заперечувати силу путінської пропагандистської машини всередині і частково за межами Росії та складність протистояння їй.

Будь-яка пропаганда використовує механізми та мотивації індивідуальної психіки для досягнення своєї мети. Серед них я хотів би виділити загальну потребу уникати базових тривог (Jaques, 1955) і конкретні захисні механізми, такі як різні форми заперечення, *Nachträglichkeit* (зворотна дія), проєктивні й інтроспективні ідентифікації, маніакальна всемогутність та деякі інші. У деяких особистостей і потенційно в кожному з нас такі механізми можуть об'єднуватися в систему, що в різних авторів називається нарцисичною організацією, патологічною організацією і так далі (Rosenfeld, 1971; Steiner, 2003). Я намагаюся ввести поняття «пропагандистського стану душі», однією з найважливіших характеристик якого є його руйнівний вплив на більш розсудливі частини самості. Як і деякі інші автори, я припускаю, що така організація робить людину особливо уразливою для зовнішнього пропагандистського закликів і до включення в тоталітарну групу (Dicks, 1973; Money-Kyrle, 1951; Kernberg, 1998; Templ, 2006).

Важливим чинником, що призводить до описаної вище форми «текучої» ідеології та пропаганди³, я вбачаю «нездатність до скорботи» (Mitscherlich & Mitscherlich, 1975; Fornari, 1975). У російському, а також в українському суспільстві вона стосується перешкод в опрацюванні історичних травм, а також у травматичному переживанні самої втрати минулої форми єдності суспільства (Romanov, 2023a). Моє клінічне спостереження підтверджує ідею впливу травматичних чинників на схильність індивіда до відкорення пропагандистським заклинам, але, звичайно, вона потребує подальшого дослідження на індивідуальному та груповому рівнях, а також співвіднесення психоаналітичних спостережень із даними соціальних наук.

³ Я використовую це поняття за аналогією з «текучою модерністю» З. Баумана (Bauman, 2013).

Однією з перспективних тем такої співпраці я вважаю питання про спорідненість сучасних методів російської пропаганди з більш м'якими, але не менш дивовижними методами сучасної пропаганди в західних країнах – нещодавня пандемія та сьогоднішній сплеск політичного популізму й поляризації суспільства змусили нас знов замислитися над силою та методами пропаганди, її авторством і психічним станом її adeptів. Чи є цей сплеск пропагандистських дискурсів на Заході також наслідком неспроможності скорботи за травматичною втратою єдності суспільства, «великих наративів» прогресу, нації, розуму тощо – відкрите і дуже цікаве питання.

Я вважаю, що психоаналіз повинен посісти важливе місце не тільки в його (та інших питань) дослідженні, але й у відстоюванні цінності людської свободи та раціонального мислення. Саме це завжди відрізняло його від більшості інших психотерапевтичних підходів, різноманітних *brainwashing* і психокорекцій, і саме це робило його ворогом усіх тоталітарних ідеологій (Hinshelwood, 1997; Pick & Fitch, 2016). Незважаючи на те, що іноді психоаналітики можуть брати участь в інформаційних війнах – як і у самій війні як такій, – вчення психоаналізу пропонує альтернативне пропаганді вирішення проблем співіснування людей у спільноті.

Список літератури:

- Adorno, T. (1951). Freudian theory and the patterns of fascist propaganda. In Arato, A., Gebhardt, E. (eds.) (1985). *The Essential Frankfurt School Reader*. Continuum, New York, p. 118–137.
- Adorno, T. (1959). The Meaning of Working Through the Past. In: Adorno, T. W. *Critical Models: Interventions and Catchwords*. New York: Columbia University Press, 2005, p. 89–103.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Sanford, N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York City, Harper & Brothers.
- Auerbach, J., & Castranovo, R. (eds.) (2013). *Oxford Handbook on Propaganda Studies*. Oxford Press.
- Baines, P., Nicholas, O., & Snow, N. (eds.) (2019). *The Sage Handbook of Propaganda*. Sage.
- Bauman, Z. (2013). *The Individualized Society*. London: Polity.
- Benvenuto, S. (2022a). Psychoanalysis in the War. A Debate with Russian colleagues, *European Journal of Psychoanalysis*, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/psychoanalysis-in-the-war-a-debate-with-russian-colleagues/>.
- Benvenuto, S. (2022b). My Meeting with a Group of Russian Analysts: Response to Some Criticism. *European Journal of Psychoanalysis*, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/my-meeting-with-a-group-of-russian-analysts-response-to-some-criticism/>.
- Curtis, A. (2002). The Century of the Self. <https://www.youtube.com/watch?v=DnPg0R1M04>.
- Dicks H. (1973). *Licensed Mass Murder: A Socio-Psychological Study of Some SS Killers*. New York, Basic Books Inc.
- Erpilayeva, S. (2022). Who are the war supporters? Focus group research. <https://www.opendemocracy.net/ru/kto-podderzhivayet-voynu-s-ukrainoy-i-pochemu/>.
- Fornari, F. (1975). *The psychoanalysis of war*. Indiana University Press.
- Freud, S., & Breuer, J. (1895). Studies on Hysteria. In Freud, S. SE. V. II.
- Freud, S. (1905). Jokes and their relation to the unconscious. In Freud, S. SE. V. VIII.
- Freud, S. (1920). Beyond the pleasure principle. Freud, S. SE. V. XVIII.
- Freud, S. (1921). Group psychology and the analysis of the ego. In Freud, S. SE. V. XVIII.
- Freud, S. (1925). Negation. In Freud, S. SE. V. XIX.
- Giddens, E. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Stanford (Cal.): Stanford Univ. Press.
- Gombrich, E. H. (1939) Art and Propaganda, *The Listener*, 7 December, 1939, p. 1118–20.
- Hinshelwood, R. (1994). *Clinical Klein: From Theory to Practice*. London: The Perseus Books Group.
- Hinshelwood, R. (1997). *Therapy or Coercion: Does Psychoanalysis Differ from Brainwashing?* London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429483912>.
- Kernberg, O. (1998). *Ideology, Conflict, and Leadership in Groups and Organizations*. Yale University Press.
- Koenigsberg, R.A. (1975). *Hitler's Ideology. A Study in Psychoanalytic Sociology*. New York: The Library of Social Science.
- Kris E., & Speier H. (1944). German Radio Propaganda. Report on Home Broadcasts during the War. Oxford University Press.
- Lasswell, H. D. (1927) *Propaganda Technique in the World War*. London: Kegan Paul, New York: Alfred A. Knoff.
- Lasswell, H. D., & Kaplan, D. (1952). *Power and Society: A Framework of Political Inquiry*. Routledge.
- Leites, N. (1951). Operational cod of the Politburo. https://www.rand.org/pubs/commercial_books/CB104-1.html.
- Leites, N. (1977). *Psychopolitical Analysis. Selected Writings of Nathan Leites*, ed. by Elizabeth W. Marvick. New York, Halsted Press.
- Leites, N., Kris, E. (1977). Twentieth century propaganda trends, in Leites, N. (1977) *Psychopolitical Analysis. Selected Writings of Nathan Leites*, ed. by Elizabeth W. Marvick. New York, Halsted Press, p. 47–58.
- Loshak, A. (2022). Break of the link. Documentary film. <https://www.youtube.com/watch?v=5qmQs2LbnaE>.
- Mandelstam, N. (1999). *Hope Against Hope*. New York, Modern Library.
- Mitscherlich, A., & Mitscherlich, M. (1975; 1967). *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*. Grove Press, New York.
- Money-Kyrle, R. (1951). Some aspects of state and character in Germany. In Money-Kyrle, R. (1978) *The Collected Papers of Roger Money-Kyrle*. London, Clunie Press. p. 229–244.
- Money-Kyrle, R. (1941) The Psychology of Propaganda. In Money-Kyrle, R. (1978) *The collected papers by Roger Money-Kyrle*. Ed. by D. Meltzer and E. O'Shaughnessy. Clunie Press, p. 160–175.
- Paul, C., & Matthews, M. (2022). The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model. Why It Might Work and Options to Counter It. *RAND Corporation* <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html>.
- Pick, D., & Fitch, M. (2016). *Psychoanalysis in the Age of Totalitarianism*. London: Routledge.
- Pomerantsev, P. (2024). *How to Win an Information War: The Propagandist Who Outwitted Hitler*. New York: Public Affairs (In press).
- Pomerantsev, P. (2022). Ukraine Is the Next Act in Putin's Empire of Humiliation. In *New York Times*, July 26, 2022. <https://www.nytimes.com/2022/07/26/opinion/russia-ukraine-putin.html>.
- Romanov, I. (2022). Propagandiskett sinnestillstand. *Divan: Tidskrift för Psykoanalys och Kultur*, 2022, 3-4, p. 32–39.
- Romanov, I. (2023a). Collective traumas, personal overcoming: In memory of Tatyana Nikolaevna Pushkareva. *Psychoanalysis, Culture*

& Society, 2023, 28: 376–392. DOI: 10.1057/s41282-022-00363-4.

Romanov, I. (2023b). Equation, moralization and denial. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 2023, 28: 109–115. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00339-4>.

Rosenfeld, H. (1971). A clinical approach to the psychoanalytic theory of the life and death instincts: an investigation into the aggressive aspects of narcissism. In *International Journal of Psycho-Analysis*, 52: 169–178.

Sergeyev, T. (2022). What should Russia do with Ukraine? https://medium.com/@kravchenko_mm/what-should-russia-do-with-ukraine-translation-of-a-propaganda-article-by-a-russian-journalist-a3e92e3cb64.

Shapira, M. (2013). *The War Inside: Psychoanalysis, Total War, and the Making of the Democratic Self in Postwar Britain*. Cambridge.

Snegovaya, M., Kimmage, M., & McGlynn, J. (2023). The Ideology of Putinism. Is It Sustainable? *Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/ideology-putinism-it-sustainable>.

Steiner, J. (1985). Turning a blind eye: The cover up for Oedipus. *International Review of Psycho-Analysis*, 12, 161–172.

Steiner, J. (2003). *Psychic Retreats. Pathological organization Pathological Organizations in Psychotic, Neurotic and Borderline Patients*. Routledge.

Storr, A. (1989). Churchill: The man. In Storr, A. (1997). *Churchill's Black Dog and Other Phenomena of Human Mind*. London: Harper Collins Publishers, p. 3–51.

Temple, N. (2006). Totalitarianism – the internal world and the political mind. *Psychoanalytic Psychotherapy*, 20: 105–114.

Volkan, V. D. (2021). Chosen Trauma. In *Social Trauma: An Interdisciplinary Textbook*, eds. A. Hamburger, C. Hancheva & V. D. Volkan, pp. London: Springer.

Volkan, V. D., & Javakhishvili, J. D. (2022). Invasion of Ukraine: Observations on leader-followers relationships. *American Journal of Psychoanalysis*. 81:137–154.

Бернейс, Е. (2023) *Пропаганда*. Київ: Сварог і К.

Анотація. У статті представлено огляд психоаналітичних досліджень пропаганди, її зв'язків з індивідуальними та груповими проявами механізмів заперечення, зворотної дії, проєктивної та інтроєктивної ідентифікацій. Окреслюються предметні сфери та здобутки психоаналітичних досліджень пропаганди в період Першої та Другої світових війн: різниця демократичних і тоталітарних форм пропаганди та лідерства як зсув з еґо до суперцентрованої позиції; еволюція західної пропаганди в напрямі більш раціональних і менш моралістичних та емоційних дискурсів; принципова відмінність цілей психоаналізу та пропаганди на індивідуальному, суспільному і внутрішньо психічному рівні. На цьому тлі ставиться питання про зворотні процеси в сучасній пропаганді, крайнім виразом якої виступає російська пропаганда. Її риси досліджуються порівняно з класичними зразками пропаганди ХХ сторіччя, обґрунтовується її специфічна поліформність, відсутність жорсткої прив'язки до систематизованої ідеології. Незважаючи на спорідненість російської пропаганди з деякими рисами сучасної західної, вбудована в неї модель взаємодії людини та суспільства споріднює її з класичними тоталітарними формами. Пропонується поняття «пропагандистських станів душі», яке описує внутрішню психічну констеляцію, що підкоряє функціонування еґо деструктивній частині самості, що спотворює мислення й перевірку реальності. Це робить особливо актуальним антипропагандистський потенціал психоаналізу як на індивідуальному, так і на соціальному рівні. Ця теза набуває додаткового значення у світлі гіпотези про пропаганду як наслідок неспроможності скорботи й нездатності переробляти колективний травматичний досвід, включно із втраченою минулих форм колективної ідентичності.

Ключові слова: пропаганда, пропагандистський стан душі, російська пропаганда, психоаналіз пропаганди, неспроможність скорботи.

Abstract. The review of psychoanalytic research of propaganda, its connection with individual and group mechanisms of denial, retractive action, and projective and introjective identification are presented in the paper. The subject areas and results of the psychoanalytic research of propaganda during periods of WWI and WWII are described, including the difference between democratic and totalitarian forms of propaganda as a shift from ego to super-ego-centered position; the evolution of Western propaganda to the more rational and less moralistic and emotional discourses; the fundamental difference of psychoanalytic and propagandistic aims on individual, social and intrapsychic levels. In this context, the question of the opposite processes of contemporary propaganda is asked; Russian propaganda is considered an extreme example of such processes. Its features are studied and compared with the classical forms of XX-century propaganda, and it is suggested that the differences are the polymorphism of Russian propaganda and the absence of its strong link with systemized ideology. Despite some important closeness with all contemporary propaganda, the inherent model of individual/society interaction makes Russian propaganda more related to the classical totalitarian forms. The concept of “propagandistic states of mind” is suggested, it describes an internal psychic constellation that suppresses ego functioning by a destructive part of the self that distorts the thinking and reality testing. It makes especially actual an anti-propagandistic potential of psychoanalysis, both on the individual and the social levels. This thesis gets more meaning in the light of the hypothesis about propaganda because of the inability to mourn and to work through collective traumatic experiences, including the loss of previous forms of collective identity.

Key words: propaganda, propagandistic states of mind, Russian propaganda, psychoanalysis of propaganda, inability to mourn.